

УДК 821.161.3:[82-32] М. Зарэцкі

«НЕНАДЗЕЙНЫ» АПАВЯДАЛЬНІК МІХАСЯ ЗАРЭЦКАГА: ДА ПЫТАННЯ МАСТАЦКІХ ПОШУКАЎ ПІСЬМЕННІКА

Н. В. Заяц,

*кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры беларускай і замежнай
літаратуры Беларускага дзяржаўнага
педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка*

Паступіў у рэдакцыю 06.10.2023.

UDC 821.161.3:[82-32] М. Зарэцкі

THE «UNRELIABLE» NARRATOR BY MIKHAS ZARETSKY: ON THE QUESTION OF THE WRITER'S ARTISTIC SEARCHES

N. Zayats,

*PhD in Philology, Associate Professor, Associate
Professor of the Department of Belarusian and
Foreign Literature, Belarusian State Pedagogical
University named after Maxim Tank*

Received on 06.10.2023.

У артыкуле ілюструецца думка пра наватарскі характар творчасці М. Зарэцкага. У аспекце мастацкіх пошукаў пісьменніка разглядаецца зварот да вобраза апавядальніка. На матэрыяле ўзораў малой прозы «Пра майго прыяцеля», «Паэма пра чорныя вочы», «Ракавыя жаронцы» даследуецца спецыфіка гэтага вобраза. Асабліва ўвага звяртаецца на такі тып апавядальніка, як «ненадзейны»; вызначаюцца яго характарыстыкі, вивучаюцца асаблівасці іх рэалізацыі ў тэксце. Акрэсліваюцца функцыянальныя магчымасці выкарыстання вобраза «ненадзейнага» наратора. Праводзяцца тыпалагічныя паралелі паміж «ненадзейнымі» апавядальнікамі твораў М. Зарэцкага і навел Э. По.

Ключавыя словы: М. Зарэцкі; «ненадзейны» апавядальнік; малая проза; апавяданне; вобраз апавядальніка; наратар; навела.

The article illustrates the idea of the innovative character of M. Zaretsky's work. In the aspect of artistic searches of the writer, the appeal to the image of the narrator is considered. The specifics of this image are explored on the material of short prose samples «About my friend», «A poem about black eyes», «Crab millstones». Special attention is paid to such type of narrator as «unreliable»; his characteristics are determined, the features of their implementation in the text are studied. The functional possibilities of using the image of an «unreliable» narrator are outlined. Typological parallels between the «unreliable» narrators in the works by M. Zaretsky and the novels by E. Poe are drawn.

Keywords: M. Zaretsky; «unreliable» narrator; small prose; story; image of the narrator; narrator; novel.

Міхась Зарэцкі справядліва лічыцца пісьменнікам-наватарам, што адкрываў для нацыянальнай літаратуры новыя праблемна-тэматычныя абсягі, пашыраў жанрава-стылявы дыяпазон, дбаў аб змястоўна-фармальнай дасканаласці і арыгінальнасці. У ліку яго мастацкіх пошукаў – апрабаванне розных спосабаў арганізацыі апаведу: у малой прозе М. Зарэцкага побач з традыцыйным для гэтага аўтара аб'ектыўным спосабам (ад трэцяй асобы) выкарыстоўваецца і суб'ектыўны (ад першай). Найбольшую цікавасць для нашага даследавання ўяўляюць творы «Пра майго прыяцеля» (1925), «Паэма пра чорныя вочы» (1927), «Ракавыя жаронцы» (1928), дзе апавед вядзецца ад імя «я»-героя. Тут грунтоўна распрацоўваецца вобраз наратора, які становіцца паўнапраўным, а часцей галоўным і адзіным героем твора.

Героямі першага з названых тэкстаў разам з апавядальнікам з'яўляюцца Мікола Харкавіцкі, яго жонка, а таксама хлопцы-камсамольцы. Менавіта ў іх вясёлай размове наратар выпадкова пачуў знаёмае прозвішча. Праз успрыняцце «я»-героя паказваецца, як у працэсе кароткай гутаркі мяняецца рэакцыя юнаку на пытанні аб Харкавіцкім: хлопцы спачатку «пракалолі <...> цікавымі ўсмешкамі», пасля «некаторыя пырснулі» і ўрэцце «грыманулі дружным хорам» [1, с. 251]. У эпізодзе-завязцы апавядальнік толькі канстатуе факты, не спрабуючы дазнацца, чым выкліканы смех, – ствараецца інтрыга, якая раскрыецца пры сустрэчы з прыяцелем. Як выявіцца,

той прысвяціў сябе хатняй гаспадарцы: шчыруе на кухні, выходзіць немаўля. Знешне былі «аторва і буян» не надта змяніўся, толькі ў абліччы з'явілася «нешта рахманае, ціхае, пакорнае», што адразу выклікала ў гасця шкадаванне, а пасля выслухоўвання нетыповых для мужчыны разважанняў (пра рост цэн на прадукты, якасць мяса, прыгатаванне супоў і смажанне парсюкоў) і страх за Міколу. Парадаксальна, але назіранне за сябрам навяло апавядальніка на «цяжкія думкі» аб «гаротнай долі» жанчыны – гэта гісторыя дазволіла заўважыць незаўважнае пры звычайным парадку рэчаў.

Калі Мікола прымерыў на сябе фемінную ролю, то яго жонка дзейнічае па маскуліннай схеме: цалкам пазбаўленая хатніх клопатаў, яна вядзе актыўны лад жыцця, служыць у фінаддзе, з задавальненнем удзельнічае ў «мужчынскіх» размовах пра палітыку і міжнароднае становішча. «Я да жанчын невялікі прыхільнік. Але трэба прызнацца, што жонка Міколава мне ўпадабалася, – эмацыянальна апісвае свае ўражанні апавядальнік. – Я люблю, калі жанчына здаровая, свежая, сакавітая. А Міколава жонка хоць і невялікая ростам, але так і пыхала гэтым здароўем і свежасцю! І вочы ў яе былі ясныя, бадзёрыя, смелыя, што мне даўпадобы таксама» [1, с. 254].

З дапамогай вобраза наратора ў апавяданні ўзнаўляецца сітуацыя, калі ў выніку сацыяльных зрухаў трансфармаваліся і гендарныя стандарты паводзін, даецца яе ацэнка праз прызму тагачасных

грамадскіх норм і каштоўнасцей. Ацэнчаная функцыя вобраза рэалізуецца праз артыкуляцыю перажыванняў за змарнелага прыяцеля («Бедны Мікола... Бедны Коля...» [1, с. 255]), выказванне захаплення яго актыўнай жонкай, агульную расстаноўку акцэнтаў. Аднак падкрэслена суб'ектыўныя сентэнцыі ўспрымаюцца без недаверу і непрыняцця, бо не супярэчаць жыццёвай і мастацкай логіцы. Апавядальнікаў жа «Паэмы пра чорныя вочы» і «Ракавы жаронцаў» можна ахарактарызаваць як «ненадзейных», чые гісторыі істотна адрозніваюцца ад «сапраўдных», і гэта адчуваецца чытачом.

Паняцце «ненадзейны» было ўведзена ў 1961 годзе амерыканскім крытыкам Уэйнам Бутам як супрацьлегласць апавядальніку «надзейнаму» [2, с. 158–159], які гаворыць і дзейнічае ў адпаведнасці з аўтарскімі «нормамі». «Ненадзейны» наратар іх парушае: не проста расказвае выдуманую гісторыю, чым па-сутнасці з'яўляецца любы мастацкі твор, але прадстаўляе яе такім чынам, што яна супярэчыць унутрытэкставай рэальнасці. Сярод характарыстык «ненадзейнасці» апавядальніка даследчыкі вылучаюць яго некампетэнтнасць або непрафесіяналізм, зменены стан свядомасці ці фізічную непаўнавартаснасць, а таксама свядомы намер хлусіць [3, с. 32].

«Ненадзейны» наратар выступае галоўным персанажам твора і раскрываецца, а дакладней, самавыкрываецца, паступова, па меры разгортвання наратыву. У «Паэме пра чорныя вочы» гэта адбываецца даволі хутка. Жанравая дэфініцыя ў назве і першы сказ настрайваюць на лірычны лад, на ўспрыняцце рамантычнай гісторыі: «Сем гадоў я шукаў цябе ў сумятлівым моры жыцця, каб скончыць недапетую песню нашае дзівосна яскравае дружбы» [1, с. 395]. Ужо ў другім сказе артыкулюецца тое, што насцярожвае чытача, але пакуль не разбурае інтрыгу, бо кожны перажывае разлуку па-рознаму: «Я не сумаваў па табе, я не ўздыхаў і не плакаў» [1, с. 395]. Жаданая сустрэча, аднак, не прыносіць апавядальніку радасці: у «ружовым пакоі з мяккай канапай, з дыванамі па сценах» [1, с. 395] замест баявога таварыша з «вострымі чорнымі вачыма» ён знаходзіць заспакоеную жанчыну, вочы якой падаюцца «вузкімі ад пачуцця дабрабыту», і адчувае расчараванне і жаль («Мне шкода, шкода цябе – майго дарагога, люблага таварыша, мне шкода мінулага нашага» [1, с. 395]).

Выкарыстанне «ненадзейнага» апавядальніка дазваляе падаваць толькі значныя для наратара эпізоды, спалучаць іх у адвольным парадку (падобная разняволенасць абумоўлена яшчэ і жанравай прыродай, выразнай лірызацыяй тэксту). «Паэма...» складаецца з шасці частак, пэўная аўтаномнасць якіх падкрэсліваецца графічна. Фрагменты, акрамя першага і апошняга, што маюць дачыненне да моманту сустрэчы і ўтвараюць кальцавую кампазіцыю, прыводзяцца ў храналагічным парадку і даюць уяўленне пра адносіны апавядальніка і дзяўчыны. Падчас грамадзянскай вайны мужчына быў камандзірам, меў інтымную сувязь з ёю, сваім загадам фактычна адправіў на смерць, пасля не падышоў да цяжка параненай. Праз гады ён не сумняваецца ва ўласнай праваце і непагрэшнасці («Толькі не каюся я ні ў чым, не шкадую нічога...» [1, с. 397]), чым прыспешвае самавыкрыццё. Герой

не адчувае няёмкасці, калі даводзіць некалі спакушанай і адрынутай дзяўчыне, што ніколі яе не кахаў. Аўтар пакідае чытачу самому вырашаць, наяве ці ў думках адбываецца гэтая споведзь: «Не, я цябе не кахаў. Я не бачыў цябе як жанчыну. Можна, гэта таму, што повен быў у той час другім, больш пільным і важным, таксама, як і ты, як і ўсе, хто з намі быў. Мне ўспамінаецца той вечар у маёнтку... Гэта выйшла неяк зусім няўрымсля і нечакана. Я не хацеў гэтага, не імкнуўся да гэтага. Мне потым было непрыемна. <...> І ўсё, што потым было, прайшло зусім несурозна і дзіка...» [1, с. 396–397]. Аголена праўдзіваасць мяжуе з цынізмам і побач з іншымі прызнаннямі выступае паказчыкам «ненадзейнасці». Больш за тое, былы камандзір абвінавачвае, папракае, зневажае і абражае «люблага таварыша»: «Не, я цябе не знайшоў, я шукаю яшчэ. Я пільна азіраю тваю прыгожую, пышную постаць, выразна акрэсленую складкамі шоўку, я з балючым напружаннем углядаюся ў твар твой, я хачу працяць сваім гарачым поглядам гэтую млявую гладзь, гэты агідны ўзор дабрабыту. Я хачу ўбачыць цябе – майго дарагога, люблага таварыша, героя.

Я шукаю цябе – чуеш? – і не знаходжу. <...>

Не смейся! Смех твой агідны мне, прыкры.

Не жмур сваіх чорных глухіх вачэй, каб не бачыў я ў іх пачуцця дабрабыту, каб не свяцілася ў іх давольнасць жывёлы...

Не смейся!

Я пайду шукаць...

Я знайду...» [1, с. 399–400].

Урываючыся, слабая праяўленасць сюжэта разам з іншымі рысамі (узнёслы пафас, квяцістасць мовы, «бурапеністыя» метафары і эпітэты, багацце сродкаў паэтычнага сінтаксісу) дазваляюць разглядаць «Паэму пра чорныя вочы» як адзін з яркіх узораў маладнякоўскай прозы. Акрамя таго, падобная стылістыка падкрэслівае рамантычную натуру апавядальніка, перадае яго захопленасць героікай змагання. Аднак жыццё ваенным мінулым абарочваецца непрыстасаванасцю да мірнай сучаснасці, агрэсіўным непрыняццем яе. Апантанасць былога камандзіра ўспрымаецца як зменены стан свядомасці – ім матывуецца падкрэсленая неаб'ектыўнасць «ненадзейнага» апавядальніка. Выкарыстанне гэтага вобраза дало магчымасць М. Зарэцкаму стварыць другі план тэксту, перадаць альтэрнатыўную гісторыю, у якой наратар паўстае зусім не тым, кім сябе лічыць, а яго імкненне знайсці былое выглядае адарванай ад рэчаіснасці навязлівай ідэяй.

Праз «ненадзейнага» апавядальніка пісьменнік уцягвае чытача ў своеасабліваю гульню, дае прастору для інварыянтных трактовак не відавочнай, а прыхаванай у падтэксте аўтарскай думкі. У выпадку з «Паэмай пра чорныя вочы» другі план выяўлення пэўны час ігнараваўся нават такім вопытным і чуйным да мастацкага тэксту даследчыкам, як М. Мушыньскі. «І ўсё ж мушу сказаць, – прызнаваўся сам навуковец у канцы 1980-х гг., – што мая ранейшая ацэнка твора патрабуе істотных паправак, бо яна з'явілася вынікам павярхоўнай інтэрпрэтацыі, вынікам вузкага, спрошчанага падыходу, калі пазіцыя героя атаясамліваецца з пазіцыяй аўтара. Гэта заганная методыка была ўласціва многім літаратуразнаўцам папярэдніх дзесяцігоддзяў. Яна сапраўднаму не ўлічвала прыроды мастацтва, псіхалогіі

творчасці, спецыфікі мастацкага вобраза з яго неадназначнасцю і невычарпальнасцю. Вывады даследчыкаў нярэдка грунтаваліся не на ўсебаковым аналізе зместу твора, а на выбарачным разглядзе патрэбных мясцін» [4, с. 516]. «Выбарачны разгляд», як правіла, рабіўся з ідэалагічных пазіцый: герой, назаўсёды адданы рэвалюцыі, непрымірымы да мяшчанства мірных дзён, успрымаўся духоўна прыгожым чалавекам, а гэты тэкст называўся «адным з лепшых рамантычных твораў» [4, с. 515]. Рамантычныя пафас і стыль «Паэмы пра чорныя вочы» таксама перашкаджалі бачыць у вобразе наратора эгіста і цыніка, ненадзейную ў шырокім сэнсе слова асобу.

У «Ракавых жаронцах» «ненадзейнасць» апавядальніка праяўляецца яшчэ больш выразна і відавочна, хаця спачатку сентыментальныя згадкі пра дзяцінства, любімую бабулю, лоўлю ракаў, вышукванні «белых маленькіх кружэлачак» – «ракавых жаронцаў» адтэрміноўваюць самавыкрыццё. «Як я быў маладым дзіцянем, мне часта траплялася, гуляючы, запарашыць сабе вока. Тады я са слязімі на вачах і з захаванай радасцю ў сэрцы бег да свае слаўнай бабулькі. Яна з ласкавай буркатнёй адчыняла старую вялізную скрыню і там <...>, там знаходзіла яна загорнутыя ў цэлы груд спаракхнелай паперы белыя маленечкія кружэлачкі. З руплівай уважнасцю слініла яна адну з гэтых кружэлачак і асцярожна пускала яе мне пад павека. Я стаяў, урачыста аслупянелы, і ў трывожным здаволенні слухаў, як ходзіць па воку гэтая цудадзейная кружэлачка, як выганяе яна адтуль балючую парашыну» [1, с. 401].

«Жыццёвы пыл запарашыў мне вочы, і слёзная муць заслала мой зрок – гэта былі слёзы распачы, злосці і нянавісці, – працягвае спавядацца герой, і яго палкія прызнанні здольныя выклікаць спачуванне. – Я стаў, як сляпы, мае вочы страцілі сваю блакітную яснасць, і я ніяк не мог прасвятліць іх, бо ў мяне не было ракавых жаронцаў» [1, с. 402]. Створаная словамі наратора ілюзія знікае, калі пачынаецца не менш эмацыянальная прамова аб сакрэтах яго паспяховай працы (як неўзабаве высветліцца, гэта рабаўніцтва), аб жыццёвай філасофіі (вернасць толькі самому сабе). Ужо тут назіраюцца «сімптомы» неадэкватнасці і асацыяльнасці: «Праца мая была зусім лёгка і дала многа прыбытку. Я працаваў дужа спрытна, бо я быў хітры і рабіў заўсёды адзін. Ого! Я ведаў ужо, што значыць – таварышы. Мне жыццё шапатнула аднойчы на вуха пра вечны парушны закон, што чалавек – кожны чалавек – да канца будзе верны толькі самому сабе. Я нікому не казаў пра гэты закон, а сам заўсёды ім кіраваўся – і гэта дала мне перавагу перад усімі. Я добра працаваў, мне шанцавала – я быў упэўнены ўжо ў сваёй сіле і ў сваім шчасці. Таму я сам страшэнна здзівіўся, калі раптам прыйшоў мой нешчаслівы канец. Безумоўна, тут выйшла вялікая недарэчнасць. Ва ўсім вінаваты былі гэтыя маленькія ракавыя жаронцы...» [1, с. 402]. Як бачна, узнікае матыў перакладання віны за жыццёвыя няўдачы, што яшчэ паўтараецца ў невялікім, на некалькі старонак, тэксце.

Твор беларускага класіка тыпалагічна блізкі да навел выдатнага амерыканскага пісьменніка Э. По «Сэрца выкрывае», «Чорны кот», «Бочка аманцільяда» і іншых, дзе ключавую ролю выконвае

наратар, што знаходзіцца ў змененым стане свядомасці. Яднае іх таксама прыналежнасць да навелістычнага жанру: гэта лаканічныя, вывераныя ў сюжэтна-кампазіцыйных адносінах тэксты, у якіх распрацоўваецца і спецыфічным чынам вырашаецца драматычная сітуацыя. Спецыфічнасць заключаецца ў тым, што героі падрабязна, захоплены, але без шкадавання, як звычайныя рэчы, апісваюць ўласныя жahlівыя злачынствы.

Сапраўдная – злачынная – сутнасць апавядальніка «Ракавых жаронцаў» раскрываецца ў наступных эпізодах. Рабуючы чарговы дом, ён забівае немаўля, аднак не прызнае сябе вінаватым, перакладае адказнасць за здзейсненае на ахвяру, тлумачыць усё збегам абставін. «Тады раптам заплакаў дзіцёнак. Мяне заўсёды нервуе дзіцячы плач, але гэты крычаў асабліва дзіка і прарэзліва. Я ўскінуў на яго цяжкую падушку, і ён змоўк. Яны потым абвінавацілі мяне ў забойстве таго дзіцёнка. Дзівакі! Хіба я ведаў, што ён канечна памрэ?» [1, с. 402–403]. «Ненадзейныя» апавядальнікі Э. По прытрымліваюцца падобнай мадэлі паводзін. Так, у навеле «Сэрца выкрывае» вар'ят пераконвае ў сваім добрым стаўленні да прыдушанага ім старога, вінаваціць у забойстве яго аблічча, а менавіта вока: «Я любіў гэтага старога. Ён аніводнага разу не зрабіў мне нічога кепскага, не пакрыўдзіў мяне. Я не зважаў на ягонае золата. Здаецца, прычынаю ўсяго было ягонае вока, менавіта яно! Вока, бледнае й блакітнае, зацягненае плеўкаю, было падобнае да вока грыфа. Калі ж яно натыкалася на мяне, мая кроў халадзела; гэтак спакваля я надумаў забіць старога, каб назаўжды пазбавіцца гэтага вока» [5, с. 107]. Як і ў амерыканскім творы, у навеле беларускага аўтара адбываецца імклівая эскалацыя напружання. Кульмінацыяй з'яўляецца эпізод, калі ў пошуках каштоўнасцей герой натыкаецца на ракавыя жаронцы: «Мяне ахапіла агнявая шалёная злосць. Я і да гэтага часу не магу ўсвядоміць, што сталася прычынай гэтага пачуцця. Яно неяк раптам захлынула мяне, скаланула ўсю маю істоту і панясло на сваіх нястрыманых хвалях. Быццам уся тая нянавісць, якая прайшла праз жыццё маё, раптам уваскрэсла і злілася ў адно бязмежна бурлівае полымя. <...>

Я, мусіць, быў тады зусім непрытомны, бо я чамусьці высыпаў на падлогу тыя беленькія кружэлачкі і пачаў іх таптаць. Потым, азварэлы, кінуўся на старую, каб задушыць яе. Потым... потым выйшла тая вялікая недарэчнасць...» [1, с. 403]. Успышка бескантрольных гневу і ярасці згасла таксама імгненна, як і ўзнікла, бо рукі старой нечакана нагадалі забойцу рукі ягонай любімай бабулі. «І вось – я спыніўся... Нешта балюча, востра так сціснула грудзі, заняло дыханне. Я ледзь набраў сілы, каб стаяць на нагах» [1, с. 404]. Пасля перажытага напружання апавядальнік заплакаў; часам плача ён і ў турме, аднак слёзы выклікае сам, закладваючы ў вочы ракавыя жаронцы-кружэлачкі, знойдзеныя на месцы злачынства. Вобраз ракавых жаронцаў выступае сімвалам і паўстае ў розных семантычных варыяцыях: «лекі» ад запарушанага вока – панацэя ад жыццёвых нягод – прычына няўдач – сродак выклікаць слёзы (верагодна, слёзы палёгкі, а не «распачы, злосці і нянавісці» [1, с. 402]). Неадэкватны апавядальнік, тэма забойства, схема «кат – ахвяра», адмысловая атмасфера надаюць

навелі М. Зарэцкага некаторыя рысы жанру *horror*. Гэты твор у чарговы раз сведчыць пра паспяховае мастацкіх пошукаў пісьменніка, пацвярджае думку даследчыкаў пра наватарскі характар яго літаратурнай дзейнасці.

Такім чынам, зварот М. Зарэцкага да суб'ектыўнага спосабу арганізацыі апавяду, распрацоўка вобразаў апавядальніка і «ненадзейнага» апавядальніка садзейнічалі ўзбагачэнню жанрава-стылявой палітры айчыннага слоўнага мастацтва. Калі

апавядальнік галоўным чынам выконвае азначную функцыю, разважае пра ўчынкі іншага героя, першаснасць якога падкрэсліваецца назвай («Пра майго прыяцеля»), то «ненадзейныя» апавядальнікі выступаюць асноўнымі аб'ектамі ўвагі («Паэма пра чорныя вочы», «Ракавыя жаронцы»). Іх падкрэслена суб'ектыўныя і гранічна шчырыя гісторыі маюць другі план выяўлення, які адкрываецца па меры разгортвання наратыву.

ЛІТАРАТУРА

1. *Зарэцкі, М.* Збор твораў : у 4 т. / М. Зарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1989–1992. – Т. 1 : Апавяданні ; прадм. М. Мушынскага. – 1989. – 526 с.
2. *Booth, Wayne C.* The Rhetoric of Fiction / Wayne C. Booth. – 2d ed. – Chicago : The University of Chicago Press, 1983. – 572 p.
3. *Жиличева, Г. А.* Функции “ненадежного” нарратора в русском романе 1920–1930-х годов [Электронный ресурс] / Г. А. Жиличева // Вестн. ТГПУ. – 2013. – № 11 (139). – С. 32–38. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-nenadezhnogo-narratora-v-russkom-romane-1920-1930-h-godov>. – Дата доступа: 25.09.2023.
4. *Мушынскі, М. І.* У глыбінях кантынента “малой прозы” / М. І. Мушынскі // Збор твораў : у 4 т. / М. Зарэцкі. – Мінск, 1989–1992. – Т. 1 : Апавяданні. – 1989. – С. 496–519.
5. *По, Э.* Маска Чырвонае Смерці : выбр. навелы, вершы, эсэ / Э. По. – Мінск : Кнігазбор, 2011. – 472 с.

REFERENCES

1. *Zaretski, M.* Zbor tvorau : u 4 t. / M. Zaretski. – Minsk : Mast. lit., 1989–1992. – T. 1 : Apavyadanni ; pradm. M. Mushynskaha. – 1989. – 526 s.
2. *Booth, Wayne C.* The Rhetoric of Fiction / Wayne C. Booth. – 2d ed. – Chicago : The University of Chicago Press, 1983. – 572 p.
3. *Zhilicheva, G. A.* Funktsii “nenadezhnogo” rasskazchika v russkom romane 1920–1930-kh godov [Elektronnyy resurs] / G. A. Zhilicheva // Vestn. TGPU. – 2013. – № 11 (139). – S. 32–38. – Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-nenadezhnogo-narratora-v-russkom-romane-1920-1930-h-godov>. – Data dostupa: 25.09.2023.
4. *Mushynski, M. I.* U hlybinyah kantynyenta “maloy prozy” / M. I. Mushynski // Zbor tvorau : u 4 t. / M. Zaretski. – Minsk, 1989–1992. – T. 1 : Apavyadanni. – 1989. – S. 496–519.
5. *Po, E.* Maska Chyrvonaye Smerci : vybr. navely, vershy, ese / E. Po. – Minsk : Knihazbor, 2011. – 472 s.